

Tercüme / Translation

Hadis Literatüründeki Kaynak Atıflarının Doğrulanması [*Cevâmi'u'l-Kelim* Örneği]*****

Mairaj Syed* Danny Halawi** Behnam Sadeghi*** Nazmus Saquib****

Çev. Musa Eşit*****

Özet

Tarihçiler, erken dönem İslam tarihini yazarken (Hz. Muhammed'e dair rivayetler olan) hadislere bir kaynak olarak dayanırlar. Her hadisin başında, o hadisi nakleden kişilerin sırasını verdiği varsayılan bir isim zinciri, yani isnad yer alır. Araştırmacılar, hadislerin tarihlerini ve coğrafi kökenlerini tespit etmek amacıyla bu isnadlar üzerinde çeşitli yöntemler uygular. [Ancak] bu yöntemler, isnadlarda atıfta bulunulan isimlerde sehven yapılan hataların bulunmadığını varsayar. Ne var ki hadis literatürü çok hacimli ve karmaşık olduğundan, bu tür hataların sistematik biçimde tespiti ve düzeltilmesi elle yürütülen yöntemlerle mümkün değildir. [Bu çalışmada,] bu hataların bir bölümünü otomatik olarak tespit edip düzeltmeye yönelik yeni hesaplamalı ve istatistiksel yöntemler sunuyoruz. Bunu da *Cevâmi'u'l-Kelim* adlı dijital hadis veri tabanında yer alan isnadlardaki kaynak atıflarını inceleyerek yapıyoruz.

Anahtar Kelimeler: hadis, isnad, dijital beşerî bilimler, kaynak tenkidi, erken dönem İslam, bilgisayar analizi.

* California Davis Üniversitesi, msyed@ucdavis.edu.

** California Berkeley Üniversitesi, dhalawi@berkeley.edu.

*** Oxford Üniversitesi, bsadeghi3@gmail.com.

**** Massachussets Teknoloji Enstitüsü, saquib@mit.edu.

***** [Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, musaesit1@gmail.com, musaesit@aybu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-7100-2084.]

*****[Makalenin İngilizce aslı: Mairaj Syed, Danny Halawi, Behnam Sadeghi ve Nazmus Saquib, "Verifying Source Citations in the Hadith Literature", *Journal of Medieval Worlds*, 1/3 (2019): 5-20. Makale başlığındaki "*Cevâmi'u'l-Kelim* Örneği" ifadesi, alt başlıklardaki numaralar, köşeli parantez içerisindeki açıklama ve referanslar ile sondaki kaynakça çeviride ilave edilmiştir. Orijinal metinde köşeli parantezle verilen ifadeler ise çeviride normal parantezle verilmiştir. Makalede yer alan bazı grafikler, kendilerine atıfta bulunulan kısımlara daha yakın olmaları

Verifying Source Citations in the Hadith Literature

Abstract

Historians rely on hadiths (narratives about Muhammad) as a source for writing the history of early Islam. Each hadith is preceded by an *isnād*, which is a list of names purporting to give the sequence of individuals who transmitted it. Scholars apply a variety of methods to the *isnāds* of hadiths in order to determine their dates and geographic origins. These methods presuppose the absence of inadvertent mistakes in the names cited. Because the hadith literature is so voluminous and unwieldy, the systematic discovery and correction of these mistakes using manual methods is unfeasible. We introduce new computational and statistical methods for automatically detecting a subset of these errors and correcting them. We do so by investigating the citations of sources in the *isnāds* documented in the digital hadith repository, *Gawāmi al-Kalim*.

Keywords: *hadith*, *isnād*, digital humanities, source criticism, early Islam, computer analysis.

amacıyla, asıl konularından birkaç paragraf öne alınmıştır. Makalenin orijinalinde referansta bulunulan internet bağlantıları ve yazılım atıfları güncel halleri ile karşılaştırılmış, bunun sonucunda bilhassa internet bağlantılarının işlevsiz hale geldiği görülmüştür. Bu konuda hem aslı muhafaza etmek hem de çevirinin okuruna kolaylık sağlamak amacıyla bu bağlantı ve atıflar asıllarıyla verilmesinin yanında gerekli güncellemeler yapılarak köşeli parantezler içerisinde erişim tarihleri ve versiyon bilgileriyle de sunulmuştur. Makale üzerine yazılmış bir özet-değerlendirme için bk. Fatma Betül Altıntaş, Tuğçe Günaydın, Musa Eşit, Taha Rıdvan Akay ve Rahime Karayiğit, *Batı'da Hadis Araştırmaları* (Ankara: TDV Yayınları, 2025), 365-367. *Cevâmi'u'l-Kelim* üzerine yazılmış bir araştırma notu için bk. Muhammed Enes Topgöl, “‘Cevâmi'u'l-Kelim’ ve ‘Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn’ Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 49 (2023): 167-176. Çeviri izni süreçlerindeki destekleri için çalışmanın yazarlarından Doç. Dr. Mairaj Syed'e, yayinevi sorumlularına ve hem izin hem de yayım süreçlerindeki yardımları için dergi editörü Doç. Dr. Fatma Kızıl hocama içten teşekkürlerimi sunarım. çev.]

Telif hakları beyanı: *Journal of Medieval Worlds*, 1/3 (2019): 5-20. Elektronik ISSN: 25743988 © 2019 Kaliforniya Üniversitesi (The University of California) Mütevelli Heyeti. Tüm hakları saklıdır. Makale içeriğinin fotokopi veya çoğaltılması için izin taleplerini lütfen Kaliforniya Üniversitesi Yayınları'nın Yeniden Baskı ve İzinler (The University of California Press's Reprints and Permissions) maili üzerinden iletiniz: permissions@ucpress.edu. DOI: <https://doi.org/10.1525/jmw.2019.130002>

Giriş¹

Tarihçiler, erken dönem İslam'a dair önemli olaylar ve şahsiyetlerle ilgili haberlerin tarihlerini ve coğrafi kökenlerini belirlemek amacıyla uzun süredir çeşitli yöntemler kullanmaktadır. Tarihi yazmada temel kaynağımızı oluşturan bu haberler, âsâr ve onların Hz. Muhammed'e dair alt kümesi olan hadislerdir. Bu yöntemlerin çoğu, her hadisin başında yer alan ve rivayetin kitabında bulunduğu klasik dönem musannife ulaşıncaya dek onu nakleden kişilerin silsilesini verdiği varsayılan isim zinciri, yani isnadın analizine dayanır. Söz konusu analiz yöntemleri, isnadları bir rivayetin nakil tarihinin doğru ve kesin [accurate] kayıtları olarak ele almayıp; çoğu zaman, geriye yansıtmaları [back-projections] gerçekçi kaynak atıflarından ayırt edebilmektedirler.² Bununla birlikte, bu yöntemler en azından kısmen, bir ismin yanlışlıkla başka bir isimle yer değiştirmesi gibi ciddi yanlışların-hataların yokluğuna bağımlıdır. Ne var ki, hadis literatürünün genişliği ve karmaşıklığı göz önüne alındığında, bu tür hataların yalnızca tarihçilerin gitgide daha fazla bel bağladığı dijital külliyatların üreticileri veya matbu neşirlerin muhakkikleri tarafından değil, aynı zamanda klasik dönem hadis râvileri ve musannifleri tarafından da sıkça yapılmış olması şaşırtıcı değildir.

Dolayısıyla, yüzlerce tahkikli-yayımlanmış hadis mecmuasında kaydedilmiş hadislerin büyük hacmi -on binlerce şahsın yüz binlerce kez zikredilmesiyle- isnadlarda hataların meydana gelmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Bu hatalar çok çeşitli şekillerde ortaya çıkmıştır: isnaddaki bir râvi, bir hadis için dikkatsizce yanlış bir kaynak zikretmiş olabilir; hadisin nihai musannifi veya daha sonraki bir müstensih isnadı hatalı bir şekilde kaydetmiş olabilir; bir muhakkik yanlış isim yazmış olabilir; bir dijitalleştirme ekibi bir ismi hatalı etiketlemiş veya metni

1 Yazarlar, bu makalede ele alınan araştırmanın finansmanını sağlayan Kaliforniya Üniversitesi'nin "Dünya Geneline Orta Çağ" (Middle Ages in the Wider World) programı ile Kaliforniya Üniversitesi, Davis'in "Yeni Araştırma Girişimleri ve Disiplinler Arası Araştırma" (New Research Initiatives and Interdisciplinary Research) hibelerine; ve ayrıca, değerli geri bildirimleri için iki anonim hakeme teşekkürlerini sunar.

2 Örnek olarak üç yöntem zikredilebilir: Erken dönem şahsiyetlerin külliyatlarına mükerrer biçimde uygulanan kaynak tenkidi (*source-criticism*) için bk. Harald Motzki, *The Origins of Islamic Jurisprudence: Meccan Fiqh before the Classical Schools*, çev. Marion H. Katz (Leiden: Brill, 2002). İsnad-ve-metin analizi (isnād-cum-matn analysis) için bk. Harald Motzki, Nicolet Boekhoff-van der Voort ve Sean W. Anthony, *Analysing Muslim Traditions: Studies in Legal, Exegetical and Maghazi Hadith* (Leiden: Brill, 2010). Dolaşan rivayet testi (traveling tradition test) için bk. Behnam Sadeghi, "The Traveling Tradition Test: A Method for Dating Traditions", *Der Islam*, 85/1 (2010): 203-242.

makineyle okunabilir hale getirme sürecinde hatalar üretmiş olabilir.

Araştırmacılar, ya bu tür hataların farkında olmamış ya da bunları isnad konusundaki uzmanlıklarına dayanarak, duruma özgü [*ad hoc*] şekilde ve yalnızca inceledikleri belirli hadislerle sınırlı kalmak üzere düzeltmişlerdir. [Ancak] hadis literatürünün muazzam hacmi göz önüne alındığında, bu tür hataların geleneksel yöntemlerle sistematik biçimde tespit ve tashih edilmesi mümkün değildir. Bu makalede, çok büyük bir dijital hadis kaynağına dayanmakta ve söz konusu hataların bir kısmını tespit ve tashih etmek üzere sistematik hesaplamalı yöntemler ortaya koymaktayız. Kullandığımız yöntemleri ve elde ettiğimiz sonuçları daha ayrıntılı biçimde ele almadan önce, hadis literatüründe yer alan malumatın mahiyetini kısaca tanıttak ve veri setimiz için dayandığımız dijital hadis veri tabanına genel bir bakış sunacağız.

1. Hadis Literatürüne Dair Arka Plan Bilgisi

Hadis araştırmacıları, hadislerin ne zaman ve nerede rivayet edildiklerini tespit edebilmek için iki farklı türdeki kaynaktan elde edilen bilgilere dayanırlar. Genellikle analizlerine, belirli bir hadisin tüm varyantlarını derleyerek başlarlar. Bu varyantların büyük bir kısmı, özellikle hadisleri toplamaya tahsis edilmiş klasik dönem mecmualarında yer alır. Bununla birlikte, hadisler [sadece bu tür eserlerde değil], fıkıh veya kelâm kitapları gibi diğer tür kaynaklarda da bulunabilir. Her iki durumda da hadisler, isnadlara sahiptir. Araştırmacılar, isnadları şematik hâle getirerek yapılarını ve varyasyonlarını, aynı konudaki hadis metinlerindeki farklılıklarla birlikte incelerler. Ayrıca, bir hadisin tarihini ve menşeiini tespit etmek, isnadlarda yer alan isimleri teşhis etmeyi gerekli kılar. Bunu yapmak için ise ikinci bir bilgi kaynağı olan klasik dönem biyografik sözlüklere [yani tabakât ve ricâl literatürüne] başvururlar. Aşağıdaki örnek üzerinden her iki kaynak türünü de tanıttacağız:

İslam dininin beş şartı fikri, hadislerde yer almakta olup birkaç farklı kaynaktan bulunmaktadır. [Burada] üç ayrı hadis mecmuasında yer alan üç varyantı sunuyor ve isnadları oluşturan isimleri vurguluyoruz:

1. Buhârî (ö. 256/870)³ şöyle kaydeder:

‘Ubeydullâh b. Mûsâ bize şöyle rivayet etti: **Hanzala b. Ebî Sufyân** bize **‘İkrime b. Hâlid**’den, o da **İbn Ömer**’den -Allah her ikisinden de razı olsun- şöyle dediğini haber verdi: Peygamber -sallallâhu aleyhi ve sellem- şöyle buyurdu: “İslam beş şey üzerine bina edilmiştir: Allah’tan başka ilâh olmadığına ve

3 256/870’teki ilk sayı hicrî takvimdeki yıl, ikincisi ise miladî takvimdeki yıldır.

Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şehadet etmek, namazı dosdoğru kılmak [ikame etmek], zekâtı vermek, haccetmek ve Ramazan'da oruç tutmak.”⁴

2. Müslim (ö. 261/875) şöyle kaydeder:

Sehl b. Osmân el-'Askarî bize rivayet etti: **Yahyâ b. Zekerıyyâ'** bize rivayet etti: **Sa'd b. Târik** bize şöyle rivayet etti: **Sa'd b. 'Ubeyde es-Sulemî** bana **İbn Ömer**'den, o da Peygamber'den -sallallâhu aleyhi ve sellem- şöyle buyurduğunu haber verdi: “İslam beş şey üzerine bina edilmiştir: [Yalnız] Allah'a ibadet edilmesi ve O'ndan başkasının reddedilmesi, namazı ikame etmek, zekâtı vermek, Beytullâh'ı haccetmek ve Ramazan'da oruç tutmak.”⁵

3. Taberânî (ö. 360/971) şöyle kaydeder:

Muhammed b. Ahmed b. Hammâd Ebû Bişr ed-Dûlâbî, Mısır'da bize rivayet etti: **babam** bize rivayet etti: **Eş'as b. 'Attâf**, bana **'Abdullâh b. Habîb b. Ebî Sâbit**'ten: o, **Şa'bi**'den: o, **Cerîr b. 'Abdillâh el-Beceli**'den: o da Peygamber'den -sallallâhu aleyhi ve sellem- şöyle buyurduğunu haber verdi: “İslam beş şey üzerine bina edilmiştir: Allah'tan başka ilâh olmadığına şehadet etmek, namazı ikame etmek, zekâtı vermek, Beytullâh'ı haccetmek ve Ramazan'da oruç tutmak.” Bu hadis **'Abdullâh b. Habîb**'den sadece **Eş'as** ve **Sevre b. el-Hakem el-Kâdî** rivayet etmiştir.⁶

Görüldüğü üzere, bu hadis [III./]IX. ve [IV./]X. yüzyıllarda yaşamış hadis musannifleri tarafından kaydedilmiştir. Her bir musannif, hadisin kendisine gelmeden önce iletiği râvilerin isimlerini verir. Bu örnekte, isnadlar musanniften musannife büyük ölçüde farklılık göstermektedir, ancak birinci ve ikinci metinler hadisin İbn Ömer rivayetiyle geldiğini kaydetmektedir. Hadisin lafzı (Peygamber'in söylediği kısım) da metinden metine kısmen farklılık

4 Tüm hadis metinlerinin çevirileri bize aittir. Hadisin çevrimiçi bir versiyonu için şu bağlantıya bk. http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?bk_no=146&hid=7&pid=97669 (eriş. tar. 05 Şubat 2019 [tarihler ay/gün/yıl şeklindeki Amerikan formatı göz önüne alınarak çevrilmiştir]) [<https://tinyurl.com/yjbjb42v> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)]. CK'nin masaüstü yazılımında bulunan versiyon için bk. *Sahîhu'l-Buhârî*'deki 7 numaralı hadis.

5 Hadisin çevrimiçi bir versiyonu için şu bağlantıya bk. http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?bk_no=158&hid=23&pid=105837 (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/yc86etxd> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)]. CK'nin masaüstü yazılımında bulunan versiyon için bk. *Sahîhu Müslim*'deki 23 numaralı hadis.

6 Hadisin çevrimiçi bir versiyonu için şu bağlantıya bk. http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?bk_no=476&hid=784&pid=281037 (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/3jt22wuw> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)]. CK'nin masaüstü yazılımında bulunan versiyon için bk. *el-Mu'cemu's-sağîr li't-Taberânî*'deki 784 numaralı hadis.

göstermektedir.

Yukarıdaki üç hadisin isnadında on dört farklı ravinin ismi bulunmaktadır. Hadis râvilerine dair biyografik sözlüklere başvurarak bu râviler hakkında daha fazla bilgiye ulaşabiliriz. Aşağıda, bu kaynaklarda ne tür bilgiler yer aldığına misal olarak bir biyografik kaydın kısa bir bölümü yer almaktadır. X. yüzyıl hadis âlimi İbn Hibbân, yukarıdaki “beş şart” hadisinin ilkinde adı geçen râvilerden Hanzala hakkında şunları kaydeder:

Hanzala b. Ebî Sufyân el-Cumahî el-Kureşî, Mekke sakinlerindendi. (Babası) Ebû Sufyân'ın ismi el-Esved idi. (Hanzala); Sâlim, Kâsım, Nâfi', Mucâhid ve Tâvus'tan rivayette bulunmuştur. Ondan da es-Sevrî, Vekî' ve başkaları rivayet etmiştir. 151 yılında (MS 768) vefat etmiştir.⁷

İbn Hibbân, Hanzala hakkında nesep bilgisi, yaşadığı yer, vefat tarihi, annesi, hocalarından ve talebelerinden bazılarının isimleri gibi bir dizi bilgi sunar. Benzer türden bilgiler -az ya da çok biçimde- yüzyıllar boyunca hadislerin nakline katılmış binlerce şahıs hakkında da bulunabilir.

2. Dijitalleştirilmiş Hadis Veri Setinin Tanıtımı

Verilerimizin kaynağı, Katar Vakıflar Genel Müdürlüğü (*el-İdâretu'l-Âmme li'l-Evkâf*) ve islamweb.net web sitesi tarafından desteklenen bir ekip tarafından geliştirilen *Cevâmi'u'l-Kelim* (CK) adlı hadis yazılımıdır.⁸ CK, basılı kitaplar ve yazma eserler dâhil olmak üzere 1.400 kaynağı dijitalleştirmiştir. Bu kaynakların 900'ü tamamen hadis mecmuaları olup, CK'nin ana veri setini teşkil etmektedir.⁹ Geri kalan kaynaklar ise daha çok fıkıh, kelâm, edebiyat veya hadislerin tam

7 Bk. <https://al-maktaba.org/book/5816/2341> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://shamela.ws/book/5816/2337#p1> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)], bu bağlantı şu basılı kaynak ile uyusmaktadır: İbn Hibbân, Muhammad b. Hibbân b. Ebî Hâtim, *Kitabu's-sikât*, nşr. Muhammed 'Abdulmu'îd Hân (Haydarabad: Dâiretu'l-Ma'ârifî'l-'Usmânî, 1973), 6: 225.

8 Yazılımın masaüstü sürümü buradan ücretsiz olarak indirilebilir: https://archive.org/download/G_Kalim/G_Kalim.zip (eriş. tar. 20 Ağustos 2019) [https://archive.org/details/GK4.5_201810 (eriş. tar. 20 Eylül 2025)] Biz analizimiz için masaüstü sürümünde bulunan verileri kullandık. Verilerin daha az kapsamlı bir sürümü şu bağlantıda çevrimiçi olarak bulunabilir: <http://library.islamweb.net/hadith/index.php> (eriş. tar. 05 Şubat 2019).

9 CK'nin dijitalleştirdiği kaynakları belirlerken kullandığı ölçütler ve bu süreçte izlediği yöntem hakkında bilgi için, metodolojilerini açıkladıkları *menhecû'l-'amel* (Metodoloji) adlı belgenin, *cem'u'l-mâddeti'l-'ilmiyye* (İlmî Malzemenin Derlenmesi) başlıklı ilk bölümüne bakınız. Bu belge, yazılımın masaüstü sürümünde bulunmakta olup *ta'rîfât* sekmesi üzerinden erişilebilmektedir.

isnadlarıyla birlikte yer aldığı biyografilere ayrılmıştır. Bu 1.400 kaynakta toplam 828.841 hadis bulunmaktadır. Önemli bir husus, CK büyük ölçüde sadece Nebvî hadislerin isnadlarını ayırtmıştır [parse]. Yani, Hz. Muhammed [s.a.v.] dışındaki otoritelerin [/râvilerin] söz veya fiillerini belgeleyen isnadları ayırtmamışlardır. CK'nin bu alandaki çığır açan başarısı; isnadlardaki münferit râvilerin isimlerini birbirinden ayırtması, muğlaklıklarını ortadan kaldırması ve bu isimleri, biyografik sözlüklerden elde edilen verileri içeren ayrı bir tabloyla ilişkilendirmesidir.¹⁰ CK'deki 828.841 hadisten 447.205'i ayırtılmış olup, [bu işlem neticesinde] toplamda 638.237 isnad elde edilmiştir.¹¹ Ayırtılmış bu 638.237 isnad, 4.918.709 adet râvi ismi atfı içermektedir. [Elbette] bu, yaklaşık beş milyon farklı râvi olduğu anlamına gelmez, çünkü râvilere genellikle birden çok kez atıfta bulunulmuştur ve bazıları [rivayet konusunda] oldukça aktiftir. Bazıları bir ya da iki kez, bazıları ise birçok kez olmak üzere toplam 49.819 münferit kişiye atıfta bulunulmuştur. Bir şahıs birden fazla isimle tanınabildiği için, münferit bir râvi farklı isnadlarda farklı şekilde teşhis edilebilmektedir. CK, isimlerdeki bu değişkenliğe rağmen her birine özel bir kimlik numarası* vererek bireyleri teşhis etmeye çalışmıştır. Bu örnek, yukarıda zikredilen ilk hadis bağlamında isnadlardaki isimlerin nasıl etiketlendiğini göstermektedir:

'Ubeydullâh b. Mûsâ (5437) bize şöyle rivayet etti: **Hanzala b. Ebî Sufyân (2567)** bize **'İkrime b. Hâlid (5699)**'den, o da **İbn Ömer (4967)**'den -Allah her ikisinden de razı olsun- şöyle dediğini haber verdi: Peygamber -sallâllâhu aleyhi ve sellem- şöyle buyurdu: "İslam beş şey üzerine bina edilmiştir: Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şahadet etmek, namazı dosdoğru kılmak [ikame etmek], zekâtı vermek, haccetmek ve

10 Diğer yazılım programları, İslamî kaynakların çok daha kapsamlı mecmualarına sahiptir. Sünnî metinlere tahsis edilenler arasında şu bağlantıda bulunabilecek olan *Mektebetu's-Şâmile* yer almaktadır: <https://islaamiclibrary.wordpress.com/2009/03/01/thecomprehensivelibrary/> (eriş. tar. 05 Şubat 2019). Dijitalleştirilmiş Şii metinleri içeren yazılımlar için Noorsoft tarafından yayımlanmış programlara bk. <https://www.noorsoft.org> (eriş. tar. 05 Şubat 2019).

11 Aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz üzere, hadis metinleri ile isnadların sayısı arasındaki farklılık, çoğu zaman hadisin musannifinin, aynı hadis metnini aldığı birden fazla isnadı kaydetmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Yaptığımız analize göre, isnadları tamamen ayırtılmış 447.205 hadis metninden 104.950'si birden fazla isnadı barındırmaktadır.

* [Öyle anlaşıyor ki yazarların vurguladığı râvilere ait bu kimlik numaraları hem web hem de masaüstü sürümlerin sonraki versiyonlarında güncelliğini yitirmiş durumdadır. Çeviride biyografiler için referansta bulunulan web bağlantılarına güncelleri eklenmiş, aynı şekilde CK'nin 4.5 versiyonuna göre güncel kimlik numaralarına da işaret edilmiştir.]

Ramazan'da oruç tutmak.”*

1. 5437 = ‘Ubeydullâh b. Mûsâ

2. 2567 = Hanzala b. Ebî Sufyân

3. 5699 = ‘Îkrime b. Hâlid

4. 4967 = İbn Ömer

CK'deki bir tablo, her bir şahsa özgü kimlik numarasını, o kişi hakkında farklı biyografik kaynaklardan elde edilen verilerle ilişkilendirmektedir. Bu tablo, [şahısların] yaşadıkları ve vefat ettikleri yerler, mensup oldukları mezhepler ve hoca-talebe listeleri gibi bilgileri içermektedir.¹²

CK, özel kimlik numaraları atayarak isnadlardaki isimlerin muğlaklığını gidermenin, yer aldıkları hadis metinlerinde bu isimleri etiketlemenin ve onları biyografik bilgilerle ilişkilendirmenin yanında, 628.237 münferit isnadın her birini, onlarda yer alan râvilerin özel kimlik numaralarını doğru rivayet sırasına göre listeleyerek ayrı bir dosyada kayıt altına almıştır.¹³ Örneğin, yukarıdaki hadisin isnadı şu şekilde gösterilmektedir:

4967, 5699, 2567, 5437, 6817

-İsnadda son sırada zikredilen- en erken râvi (yukarıdaki örnekte 4967 numaralı İbn Ömer), [listede] en başta yer almaktadır. Çoğu durumda CK, hadisin bulunduğu eserin musannifine ait kimlik numarasını da listenin sonuna eklemiştir. CK, isnad şemalarını oluştururken bu râvi kimlik numarası listelerine dayanmaktadır. Veri setimizin özünü teşkil eden râviler arası rivayet ilişkileri de bu dosyadan elde edilmiştir.

CK'nin dijitalleştirme çabaları, hadislerin incelenmesini ölçülemez derecede kolaylaştırmıştır. CK, isnad verilerini yapılandırılmış bir şekilde ayırtmış ve düzenlemiş olsa da bu verileri birleşik bir sosyal ağ oluşturmak için

* [Bu râvilere ait kimlik numaraları CK'nin 4.5 versiyonunda: ‘Ubeydullâh b. Mûsâ (27584), Hanzala b. Ebî Sufyân (14324), ‘Îkrime b. Hâlid (28704) ve İbn Ömer (25175) şeklindedir.]

12 CK'nin biyografik bilgiler için başvurduğu kaynakların bir tasviri için, 5. bölüm olan *hidemâtu ruvvâtî'l-hadis'e*, özellikle de onun alt başlığı *menhecu'l-'amel fi terâcimi'r-ruvvât'a* bakınız. Bu belge, yazılımın masaüstü sürümünde bulunmakta olup *ta'rifât* sekmesi üzerinden erişilebilmektedir. Biz, masaüstüne CK yazılımı kurulduğunda oluşturulan “Rawy” dosyasında yer alan verileri ayırarak [scraping] kendi biyografik bilgi tablomuzu oluşturduk.

13 CK veri setinde ayrıştırılmış her isnad için bütün râvi kimlik numaralarının sırası, masaüstüne CK yazılımı kurulduğunda oluşturulan “SanadRowah” adlı dosyada bulunabilir.

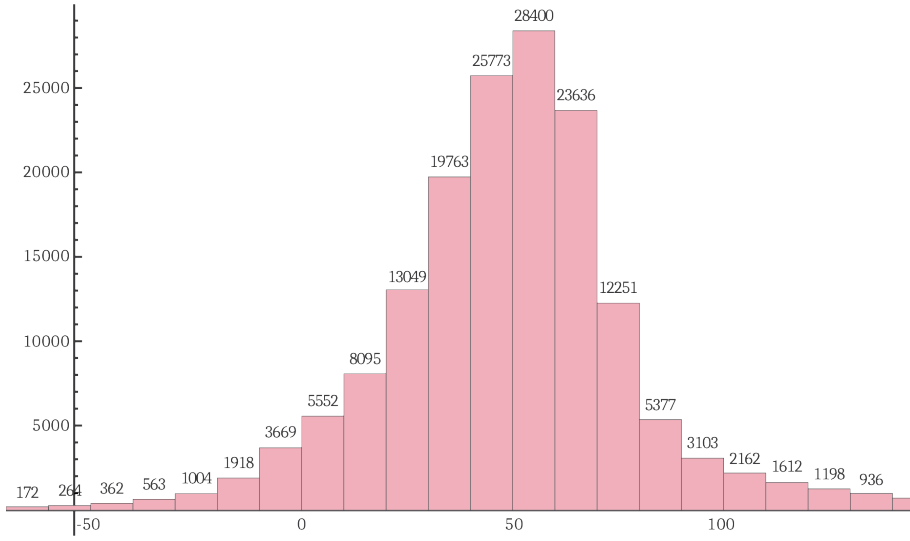
kullanmamıştır. Biz, tüm râvilerin -CK tarafından ayrıştırılan bütün isnadlardaki râviler arası rivayet ilişkilerine dayanan- birleşik bir sosyal ağını inşa ettik. Bu ağ, -49.819 münferit râviyi, bunlar arasında gerçekleşen 4.280.472 bağımsız hadis rivayet vakasını ve 320.393 özgün râvi ilişkisini ihtiva eden- hadis rivayet faaliyetini dokümanete etmektedir. Ayrıca, CK verilerinin sağlıklı bir şekilde analiz edilebilmesine olanak sağlamak için bir veri tabanı ve ona bağlı programlar da geliştirdik. Bu, -tarihçilerin isnadlara olan yoğun bağımlılığı göz önüne alındığında son derece arzu edilen bir şey olan- isnadlardaki hataların otomatik tespiti için yöntemler geliştirilmesini mümkün kılmaktadır. Ayrıca, sosyal ağ analizleri ve külliyyatlar arası stilometrik* karşılaştırmalar da dâhil olmak üzere çeşitli hesaplamalı yöntemlerin uygulanmasının da önünü açmaktadır.

3. Hadis Ağındaki Tüm Çift Yönlü Rivayet İlişkilerinin Analizi Yoluyla Hata Tespiti

Veri setindeki hataları programatik olarak tespit etmenin bir yolu da anormallikleri belirlemektir. Bu doğrultuda, isnadlarda kaydedildiği şekliyle râvilerin rivayet faaliyetinde normalde beklediğimizden [farklı olan] sapmaları tespit ediyoruz. [Söz gelimi], çoğu durumda hadislerin yaşça büyük râvilerden daha genç olanlara doğru intikal etmesini bekleriz. Nitekim örneklerin büyük çoğunluğunda râviler, metinlerini kendilerinden yaşça büyük râvilerden almışlardır. Bunun iki sebebi vardır: Birincisi, yaşça büyük olan bir muhbir, -genç olanların ulaşamayacağı- artık hayatta olmayan râvilerden metin almış olabilir; ikincisi ise râviler, genellikle kendileri ile önceki otoriteler arasında daha az aracı olmasını tercih etmişlerdir.¹⁴ CK verisi üzerine yaptığımız analiz de bu beklentiye doğrulamaktadır. Her iki şahıs için de vefat tarihine sahip olduğumuz durumlarda, bir metni nakleden ile onu kendisinden alan kişi arasındaki vefat tarihi farklarını hesapladık. CK veri setindeki [herhangi] iki râvi arasında gerçekleşen 320.393 özgün rivayet ilişkisinden 162.520'si için bu tür bilgilere ulaşabildik. Şekil 1, bu 162.520 ilişkiye dair vefat tarihi farklarının dağılımını göstermektedir. Tipik olarak, birisi bir başkasından metin rivayet ettiğinde, ondan onlarca yıl gençtir. Vakaların %94,8'inde bu kişi, kaynağından daha geç vefat etmiştir.

* [Stilometri, istatistikleri kullanarak bir metnin dilsel stil ve üslubunu tespit etmeye çalışan bir disiplindir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ayşe İşi, Fatih Çemrek ve Zeki Yıldız, "İstatistik'ten Edebiyat'a Bir Köprü: Stilometri Analizi", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/3 (2013): 271-281.]

14 Bu konu hakkında birçok kişi yazmıştır. Örneğin bk. Pavel Pavlovitch, "Hadith", *Encyclopedia of Islam, Üçüncü Edisyon*, ed. Kate Fleet v.dğr. (Leiden: Brill, 2018); ve Eerik Dickinson, "Ibn al-Şalâh al-Shahrazûrî and the isnâd", *Journal of the American Oriental Society*, 122/3 (2002): 491-492.

Şekil 1: Ardıl Râvilerin Vefat Tarihlerindeki Farkların Dağılımı

Dolayısıyla, hadis ağı içindeki bilgi aktarımı genellikle tek yönlü olmuştur. [Bu sebeple], yaşça daha büyük râvilere yönelik bu genel tercih, bir isnadda X'in Y'ye bir şey rivayet ettiği, başka bir isnadda ise Y'nin X'e bir şey rivayet ettiği durumları anormal kılmaktadır. Bu tür durumlar, söz konusu rivayetin bu yönlerden birinde gerçekleşmediği şüphesini uyandırır: yani $X \rightarrow Y$ ya da $Y \rightarrow X$ yanlış olabilir. Bu tarz çift yönlü rivayetlerin anormal doğası, veriler tarafından da teyit edilmektedir. Birinin ya da her ikisinin de diğerine rivayette bulunduğu 320.393 özgün râvi çiftinden yalnızca 3.206'sında veya %1'inde iki yönlü rivayet görüyoruz.

X kişisi Y'ye bir şey rivayet ettiğinde ve/veya tam tersi olduğunda, buna "rivayet ilişkisi" diyoruz. Her biri diğerine bir şey ilettiğinde ise bu ilişkiye "çift yönlü" diyoruz. İsnadlardaki hataları tanımlamak, hata türlerini belirlemek ve bunları düzeltmenin otomatik yollarını geliştirmek için kullanılabilecek 1.603 adet çift yönlü rivayet ilişkisi mevcuttur.

Aşağıda, hicrî ikinci yüzyılın ortalarında yaşamış iki meşhur râvi olan İbn

Cüreyc (ö. 150/767)¹⁵ ve Sufyân b. 'Uyeyne (ö. 198/814)¹⁶ arasındaki çift yönlü rivayet ilişkisinin bir örneği yer almaktadır. İbn Cüreyc – Sufyân b. 'Uyeyne tariki, 110 farklı eserde derlenen 291 ayrı hadis metninin isnadında zikredilmektedir. Ters yöndeki tarik (yani Sufyân b. 'Uyeyne – İbn Cüreyc) ise yalnızca bir hadiste geçmektedir. Bu râvi ilişkilerinin hadislerin isnadlarında nasıl kaydedildiğine dair bir fikir vermek üzere aşağıda iki tanesini tercüme ettik. İlk hadis, İbn Cüreyc – Sufyân b. 'Uyeyne rivayet zincirine sahip 291 hadisten biridir:

O (İbn 'Abdiberr) dedi ki: 'Abdulvâris bana şöyle rivayet etti: Kâsım bana şöyle rivayet etti: el-Huşenî bana şöyle rivayet etti: Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer bana şöyle rivayet etti: **Sufyân b. 'Uyeyne** bana **İbn Cüreyc**'den; o da 'Atâ'dan şöyle dediğini rivayet etti: Câbir b. 'Abdillâh'ın şöyle dediğini duydum: "Rasûlullâh ..." ¹⁷

Bu isnadda kaydedilen rivayet ilişkileri şunlardan oluşmaktadır:

1. 'Abdulvâris – İbn 'Abdiberr
2. Kâsım – 'Abdulvâris
3. el-Huşenî – Kâsım
4. Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer – el-Huşenî
5. Sufyân b. 'Uyeyne – Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer
6. **İbn Cüreyc – Sufyân b. 'Uyeyne**

15 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=5223> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [Verilen bağlantı diğer birçoğunda olduğu gibi işlevini yitirmiş durumdadır ve güncellenmesi gerekli görülmüştür. Yazarların zikri geçen râvinin biyografisi için işaret ettikleri web sayfası Mizzi'nin eserine işaret ediyor olmalıdır. Ancak web sayfasında daha rahat ulaşılabilirdi için çeviride verilen güncel bağlantılar -bir istisna hariç- Zehebî'nin *Siyer*'ine referans yapacaktır. Biyografiler için yapılan bundan sonraki atıflar da aynı tarzda güncellenecektir. bk. <https://tinyurl.com/4df38c7j> (eriş. tar. 20 Eylül 2025); Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ* (y.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1422/2001)].

16 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=3443> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/rnu3tfcb> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

17 Hadiste zikredilen isnadlarla ilgilendiğimiz için hadisin içeriğini (metin) alıntılammaktayız. Hadisin çevrimiçi bir versiyonu için şu bağlantıya bk. http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?indexstartno=0&hflag=&pid=533573&bk_no=1052&startno=68 (eriş. tar. 04 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/hhm3cvey> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)]. CK'nin masaüstü yazılımında bulunan versiyon için bk. İbn 'Abdiberr'in *el-İstizkâr*'ındaki 736 numaralı hadis.

7. 'Atâ' → İbn Cüreyc

8. Câbir b. 'Abdillâh → 'Atâ'

Bu isnadda, altıncı râvi ilişkisi bizim ilgilendiğimiz ilişkidir: İbn Cüreyc → Sufyân b. 'Uyeyne. Aşağıdaki hadiste ise bu ilişkinin tersi, yani Sufyân b. 'Uyeyne → İbn Cüreyc zinciri isnadda kaydedilmiştir:

İbn Cüreyc'den: o, **İbn 'Uyeyne**'den: o, Yahyâ b. Sa'id'den; o da 'Amra'dan işiten birisinden, [ki buna göre 'Amra] Hz. 'Âişe'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Rasûlullâh ..."18

Bu isnadda kaydedilen râvi ilişkileri şunlardan oluşmaktadır:

1. İbn Cüreyc → 'Abdurrezzâk

2. **İbn 'Uyeyne → İbn Cüreyc**

3. Yahyâ b. Sa'id → İbn 'Uyeyne

4. Birisi → Yahyâ b. Sa'id

5. 'Amra → Birisi

6. 'Âişe → 'Amra

Bu örnekte İbn Cüreyc → Sufyân b. 'Uyeyne şeklindeki, sık rastlanan bir ilişkinin 110 farklı eserde yer alan 291 hadiste geçmesi, onun tersi olan ve yalnızca bir defa geçen Sufyân b. 'Uyeyne → İbn Cüreyc ilişkisini anormal kılmakta ve bu ilişkinin bir hata olabileceği şüphesini doğurmaktadır. Bu anormalliğin varlığı ilginç soruları gündeme getirmektedir: Bu tür ilişkiler ne ölçüde birer hatadır ve ne ölçüde hadis değış tokuşu yapan râvilerin tarihsel olgusunu temsil etmektedir? Bu örnekte, sık görülen râvi ilişkisinin nadir görülene kıyasla ezici baskınlığı göz önüne alındığında, nadir olanın bir hata olduğu sonucuna varıyoruz. Ancak bu hatayı kim ve hangi aşamada yapmıştır? Burada iki olası senaryo vardır: Ya CK bu hatayı üretmiştir19 ya da hata CK'nin kaynak materyalinde mevcuttur.20 Bu örnekte,

18 Çevrimiçi versiyon için bk. http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?indexstartno=0&hflag=&pid=26833&bk_no=60&startno=3338 (eriş. tar. 04 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/5e2ve47x> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)]. CK'nin masaüstü yazılımında bulunan versiyon için bk. 'Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*indeki 4648 numaralı hadis.

19 CK, hadisi matbu veya yazma nüshasından dijital sürümüne aktarırken, isnadda temsil edilen tarihsel râvi ilişkilerinin listesini -yalnızca özel râvi kimlik numaralarından oluşan sıralı bir liste hâlinde- oluşturma aşamasında bu hatayı yapmış olmalıdır.

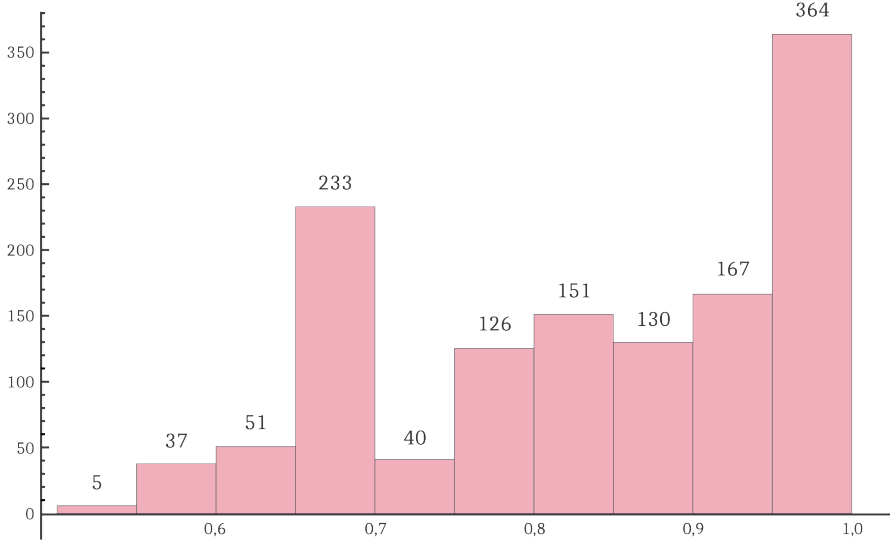
20 Bk. Ebû Bekir 'Abdurrezzâk b. Hemâm es-San'ânî, *el-Musannef*, nşr. Habîburrahmân el-Azamî (Beyrut: Menşûrâtü'l-Mecâlisi'l-İlmî, 1403/1983), 3: 60. Bu, CK'nin transkripsiyon için dayandığı baskıdır.

hata basılı kaynakta yer almaktadır. Hadisin musannifi olan ‘Abdurrezzâk’ın, onun eserini istinsah eden ve/veya nakleden kâtiplerin ya da eserin çağdaş muhakkikinin, basitçe tersine çevirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Böylesi bir hatanın yayımlanmış metnin kendisinde tespit edilmesi, bu yöntemin gücünü ortaya koymaktadır.

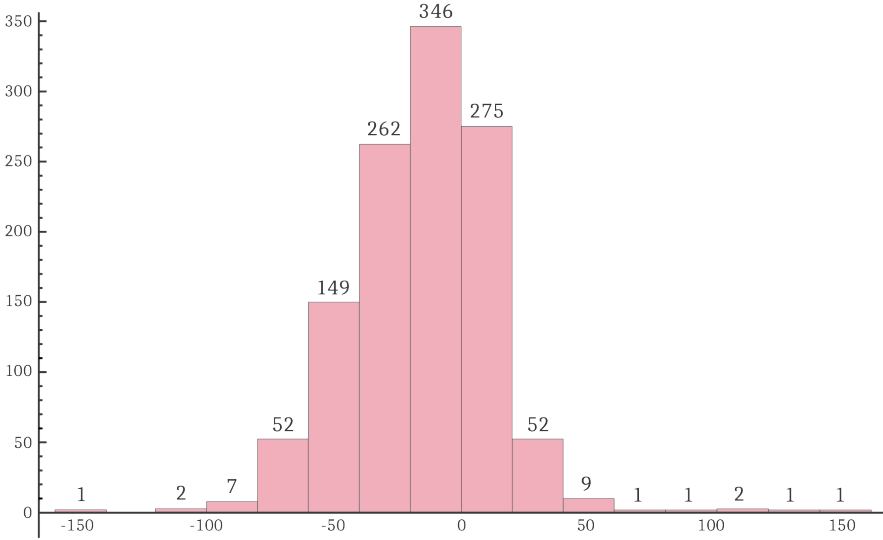
Bir râvi ilişkisinin ve onun tersi yönündeki ilişkinin hadislerde geçme sayıları arasındaki fark, genellikle hatalı bir ilişkinin güçlü bir göstergesidir. Ancak ne yazık ki birçok rivayet [silsilesi] ve bunların tersi, tam olarak aynı sayıda hadiste geçmektedir. Bu nedenle 3.206 çift yönlü râvi ilişkisini iki temel türe ayırmanın faydalı olduğunu gördük. İlk ve en kalabalık kategori -ki yukarıda bir örneği bulunur- ikisinden birinin tersinden daha fazla hadiste zikredildiği râvi ilişkilerini ifade eder. Hata olasılığını ölçmek amacıyla, daha sık olan yöndeki rivayetlerin her iki yöndeki rivayetlere oranını hesapladık. Oranın yüksek olması, nadir olan yönün hatalı olma ihtimalinin yüksek olduğunu; düşük olması ise her iki yönün de doğru olduğunu göstermektedir. Bu yelpazenin bir ucunda, -9.695 farklı hadiste geçen- Ma’mur (ö. 154/771)²¹ – ‘Abdurrezzâk (ö. 211/826)²² [zinciri] ve bunun -sadece bir defa geçen- tersi yer almaktadır, ki [bu durumda] vakaların %99,99’u sık olan yöndedir. Spektrumun diğer ucunda ise, Muhammed b. İshâk (ö. 150/767) – Şu’be b. el-Haccâc (ö. 160/777) [zinciri] yer almaktadır, ki [bu durumda] sık ve nadir yönler sırasıyla 31 ve 33 hadiste geçmekte ve bu da 0,516’lık bir oran vermektedir. Şekil 2, iki yönün eşit sıklıkta geçmediği durumlar için sıklık oranlarının dağılımını göstermektedir. [Nitekim] bu çok sayıda şüpheli rivayeti ortaya çıkarmaktadır. Şekil 3 ise, çift yönlü bir ilişkinin nadir yönündeki [râviler arası] vefat tarihi farklarının dağılımını göstermektedir (ki burada râvinin vefat tarihi kendisinden nakilde bulunan kişinin vefat tarihinden çıkarılmıştır). Bu [nadir durumların] çoğunda (819) kaynak/râvi, kendisinden nakilde bulunan kişiden sonra vefat etmiştir. Yukarıdaki Şekil 1’de sunulan vefat tarihi farklarıyla oluşan tezat, nadir yönlerin anormal doğasını teyit etmektedir.

21 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=7633> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/42pj94ke> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

22 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=4533> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/4df8w7uj> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

Şekil 2: Çift Yönlü Rivayetlerin Sıklık Oranlarının Dağılımı

Şekil 3: Nadir Yönlerdeki Vefat Tarihi Farklarının Dağılımı

İkinci kategori, her iki yönün de tam olarak aynı sayıda isnadda geçtiği ilişkilerinden oluşmaktadır. Bu kategoride bir teşhis aracı olarak sıklık oranına güvenilemez. Bu kategori kendi içinde iki alt türe ayrılabilir: Vakaların çoğunluğunu barındıran birinci tür, her biri tam olarak bir hadiste zikredilen ilişkilerden oluşur (454 vaka); ikinci alt tür ise iki yönün eşit sayıda birden çok

hadiste geçtiği ilişkilerden oluşur (43 vaka).

Hataları tespit etmede çift yönlü rivayetleri kullanmanın işlevselliğini test etmek amacıyla, hataları kontrol etmek için 958 çift yönlü ilişkide (toplam 3.206'dan) yer alan hadis metinlerini okuduk. Bu 958 [ilişkinin] 220'sinin bir tür yanlış okuma sonucu olduğunu tespit ettik. Otomatik hata tespiti hata türlerinin belirlenmesini gerektirdiğinden bu 220 hatalı râvi ilişkisini dört kategoride sınıflandırdık: CK tarafından paralel isnadların yanlış okunmasından kaynaklananlar; CK tarafından bir isnaddaki râvilerin muhtemelen [suspected] yanlış teşhis edilmesinden kaynaklananlar; CK'nin dayandığı kaynaklardaki muhtemel hatalardan kaynaklananlar ve CK'nin isnadları yanlış okumasına dayanan, ancak ilk iki türe indirgenemeyen hatalar. İlk iki tür, CK'nin isnadları oluştururken yaptığı sistematik hatalardan kaynaklanıyor gibi görünmektedir ve bu nedenle otomatik düzeltme yoluyla giderilebilir. Üçüncü tür hatalar ise, hâlen birçok araştırmacının kullanmakta olduğu, basılı kaynaklardaki hataların tespiti açısından özellikle önemlidir.

4. Cevâmi‘u’l-Kelim Verilerinde Bulunan Hata Türleri

4.1. Paralel Isnadların Yanlış Okunması

Hata türlerinden biri, bizim “paralel isnadlar” olarak adlandırdığımız bir olgu olan, birden fazla isnad içeren tek bir hadis metninin yanlış okunmasıyla ilgilidir. Aşağıdaki örnek bu çift yönlü râvi ilişkisine dairdir: ‘Amr b. Dînâr (ö. 126/744)²³ – İbn Cüreyc (ö. 150/767)²⁴ ve bunun tersi şeklinde. Bu ilişkinin ters yönü yalnızca iki hadiste zikredilirken, asıl yönü 491 hadiste zikredilmektedir. Bu büyük farklılık muhtemelen bir hataya işaret etmektedir. CK'nin hatalı ilişkisini oluşturan isnadın İbn Cüreyc – ‘Amr b. Dînâr kısmına bir bakalım:

Yûsuf el-Kâdî ve Ebû Halîfe el-Fadl el-Hubâb el-Cumahî bize şöyle rivayet ettiler: bize İbrâhîm b. Beşşâr er-Ramâdî rivayet etti: bize Sufyân b. ‘Uyeyne rivayet etti: bize **‘Amr b. Dînâr** ve **İbn Cüreyc**, Atâ b. Ebî Rebâh’tan: o, Safvân b. Ya’lâ b. Ümeyye’den; o da babasından şöyle dediğini rivayet etti...²⁵

23 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=6123> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/3wss7sxh> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

24 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=5223> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/4df38c7j> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

25 Hadis, çevrimiçi versiyonuyla burada bulunabilir: http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?indexstartno=0&hflag=&pid=289237&bk_no=477&startno=54 (eriş. tar. 04 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/5b3xuctn> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

Bu isnad, CK'de de doğru belirtildiği üzere, dört ayrı rivayet tarikine işaret etmektedir. Ancak CK, yanlışlıkla İbn Cüreyc – ‘Amr b. Dinâr ilişkisini oluşturmaktadır, çünkü muhtemelen aralarındaki “ve” bağlacını fark etmeksizin isimlerin isnadda geçtiği sırayı takip etmişlerdir. [Tespit ettiğimiz] 220 hatanın 48'i paralel bir isnadın yanlış okunmasından kaynaklanmıştır.

4.2. Râvilerin Yanlış Teşhis Edilmesi

35 hata, râvilerin yanlış teşhis edilmesiyle ilgilidir. [Aşağıda], bir râviye benzer isimli başka bir şahsın kimlik numarasının yanlışlıkla atandığı iki örnek veriyoruz. Örneklerden biri, Muhammed b. İshâk es-Sâğânî (ö. 270/883)²⁶ – Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821)²⁷ ilişkisi ve bunun tersini içerir. İlk yön yalnızca bir hadiste, ikinci yön ise 66 hadiste zikredilmektedir. İşte Muhammed b. İshâk es-Sâğânî – Yezîd b. Hârûn yönündeki tek örneğin isnad metni:

Bize Muhammed b. Mesleme rivayet etti: bize **Yezîd b. Hârûn** şöyle rivayet etti: **Muhammed b. İshâk** dedi ki: bana ‘Abdullâh b. Ebî Necîh, Mucâhid’den; o da İbn ‘Abbâs’tan şöyle dediğini rivayet etti...²⁸

Bu isnadda yalnızca Muhammed b. İshâk adı zikredilmektedir. Bu ad, [aslında] Muhammed b. İshâk el-Yesâr’a* (ö. 150/767, CK râvi kimlik numarası 6811 [4.5 versiyonunda 36907])²⁹ gönderme yapar, fakat CK onu yanlışlıkla

Masaüstü versiyonda ise *el-Mu’cemu’l-kebir li’t-Taberânî*’de 18147 numaralı hadis olarak yer almaktadır.

26 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=6807> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [Zikredilen râvi için güncellediğimiz bağlantı bu kez Zehebi’nin *Siyer*’ine değil Mizzi’nin *Tehzîb*’ine işaret etmektedir bk. <https://tinyurl.com/muxjnf8v> (eriş. tar. 20 Eylül 2025); Cemâluddîn el-Mizzî, Ebû’l-Haccâc Yûsuf b. ‘Abdirrahmân b. Yûsuf el-Kelbî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâ’i’r-Ricâl* (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1403/1983)].

27 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=8488> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/2s3e2s68> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

28 Hadis, çevrimiçi versiyonuyla burada bulunabilir: http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?indexstartno=0&hflag=&pid=670037&bk_no=4145&startno=52 (eriş. tar. 04 Şubat 2019) [güncel web bağlantısı tespit edilememiştir]. Masaüstü versiyonda ise Muhammed b. el-‘Abbâs b. Necîh el-Bezzâz’ın *es-Sânî min hadîsi Ebî Bekir Muhammed b. el-‘Abbâs b. Necîh el-Bezzâz*’ında 51 numaralı hadis olarak yer almaktadır.

* [Doğrusu Muhammed b. İshâk b. Yesâr olmalıdır.]

29 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=6811> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/5ay29td2> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

Muhammed b. İshâk es-Sâğânî (CK râvi kimlik numarası 6807 [4.5 versiyonunda 36854]) ile karıştırmaktadır. Birincisi, CK, -Yezîd'in kaynağı olarak zikredildiği- 741 diğer hadiste doğru Muhammed b. İshâk'ı (6811) isabetli bir şekilde teşhis etmiştir. İkincisi, Yezîd'in 206/821 tarihinde vefat ettiği dikkate alındığında, onun kaynağının 150/767'de vefat eden Muhammed b. İshâk (6811) olması, kendinden 61 yıl sonra vefat eden Muhammed b. İshâk es-Sâğânî'ye (6807) kıyasla çok daha muhtemeldir.**

İkinci örnek, 'Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903)³⁰ – Hanbel b. İshâk (ö. 273/886)³¹ ve bunun tersi [şeklindeki rivayet ilişkisiyle] ilgilidir. CK, aşağıdaki isnadda Ebû 'Abdillâh'ı (CK râvi kimlik numarası 488 [4.5 versiyonunda 5639]) yanlışlıkla 'Abdullâh (CK râvi kimlik numarası 4657 [4.5 versiyonunda 23779]) olarak okumuş ve baba ile oğlu karıştırmıştır:

Bize Ebu'l-Hüseyn b. Bişrân şöyle haber verdi: bize Ebû 'Amr b. Semmâk şöyle haber verdi: bize **Hanbel b. İshâk** şöyle rivayet etti: bize **Ebû 'Abdillâh** şöyle haber verdi: bize 'Abdurrezzâk şöyle rivayet etti: bize İbn Cüreyc şöyle haber verdi: Bana ulaştığına göre...³²

'Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel – Hanbel b. İshâk râvi ilişkisi başka iki hadiste daha geçerken, Ahmed b. Hanbel (veya Ebû 'Abdillâh) – Hanbel b. İshâk ilişkisi 75 hadiste daha geçmektedir ki bu, CK'nin bu isnaddaki râviyi yanlış teşhis ettiğini göstermektedir.

Tespit ettiğimiz 220 hatanın 35'i, teyit edilmiş veya şüpheli [biçimde] teşhis edilmiş râvi vakalarıdır. İlgili hadis metinlerini manuel olarak okuduğumuz 928 râvi ilişkisi, 30'u yanlış teşhis edilmiş toplam 535 münferit râvi içeriyordu. Bu da %5,6'lık bir hata oranı anlamına gelmektedir. [Ancak] çift yönlü ilişkiler doğası

** [Burada işaret edilen hatanın CK'nin 4.5 versiyonunda da bulunduğu görülmektedir.]

30 Râvi hakkında CK'nin biyografik bilgisi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=4657> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/5yaj86hn> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

31 Râvi hakkında CK'nin biyografik bilgisi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=15973> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/3npzu37h> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

* [Burada işaret edilen hata da CK'nin 4.5 versiyonunda bulunmaktadır. Her ne kadar isnaddaki isim Ebû 'Abdillâh şeklinde görünse de râvi bilgilerine girildiğinde kayıttaki hata ortaya çıkmaktadır.]

32 Bu hadis, çevrimiçi versiyonuyla şu bağlantıda bulunabilir: http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?indexstartno=0&hflag=&pid=333775&bk_no=681&startno=3317 (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/kxhasymf> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)]. Masaüstü versiyonda ise Beyhaki'nin *Delâilu'n-Nubuvve*'sinde 3230 numaralı hadis olarak yer almaktadır.

gereği şüpheli olduğundan; sadece çift yönlü rivayet ilişkileri için değil, CK veri setinin tamamı [düşünüldüğünde] yanlış teşhis oranı bundan çok daha düşük olacaktır.

4.3. CK Kaynaklarındaki Hatalardan Kaynaklanan Yanlış Okumalar

[Sadece] CK'nin isnadları işlemlerinden değil, doğrudan CK'nin dayandığı kaynaklardan kaynaklanan hatalar da vardır. Sonuçlarımızı CK'nin dayandığı matbu neşirlerle karşılaştırarak, aşağıdaki prosedürün bu tür hataların programatik şekilde tespit edilmesini mümkün kıldığını gördük. Öncelikle birkaç istatistiksel ölçütü değerlendirdik. Bunların en önemlisi, her bir çift yönlü ilişkinin sık ve nadir yönlerinin sıklık oranıydı. Oranın yüksek olması, nadir yönün hatalı olduğunu göstermektedir. Eğer aynı rivayet bize -biri sık ilişki, diğeri tersi yönde nadir ilişki barındıran- farklı isnadlarla ulaşmış ise bu şüphe daha da güçlenmektedir. Buna ek olarak, râvilerin vefat tarihleri de -elde mevcutsa- nadir yönün makullüğünü kontrol etmek için kullanılmıştır. Aşağıda, teyit edilmiş kaynak hatalarının iki örneğini sunmaktayız.

[İlk örnek olan] Sufyân es-Sevrî (ö. 161/778)³³ → 'Abdurrahmân b. Mehdi el-'Anberî (ö. 198/814)³⁴ rivayeti, [bu yönde] 1.875 farklı hadiste kaydedilirken, bunun tersi yalnızca bir hadiste geçmektedir. İşte bu tek ters yöndeki isnad şöyledir:

Hasan b. Hüseyin b. Abbâs en-Ni'âli bize şöyle rivayet etti: İbn Kayyûm el-Muaddel en-Nahrevânî diye bilinen Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. 'Abdillâh b. Ahmed, 362 yılında bize şöyle rivayet etti: Ebû Bekir Muhammed b. Hamdân b. Bağdâd es-Saydelânî Bağdat'ta bize şöyle rivayet etti: İshâk b. Muhammed b. el-Musennâ bize şöyle rivayet etti: Babam bize şöyle rivayet etti: Yahyâ b. Sa'id bana **Sufyân es-Sevrî**'den; o, **'Abdurrahmân b. Mehdi**'den; o, Sufyân b. 'Uyeyne'den; o, 'Amr b. Dînâr'dan; o da Câbir'den şöyle dediğini rivayet etti...³⁵

33 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=3436> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/3u3j45ty> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

34 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=4493> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/n487x56t> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

35 Hadis, çevrimiçi olarak şu bağlantıda bulunabilir: http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?bk_no=717&pid=363453&hid=3774 (eriş. tar. 04 Şubat 2019) [güncel web bağlantısı tespit edilememiştir]. Masaüstü versiyon için ise bk. el-Hatib el-Bağdâdî'nin *Târihu Bağdâd*'ındaki 3774 numaralı hadis.

CK bu isnadı doğru biçimde transkribe etmiş ve ayırtırmıştır; isnad CK'nin dayandığı matbu neşre sadıktır.³⁶ Ancak iddia edilen 'Abdurrahmân b. Mehdî – Sufyân es-Sevrî rivayeti, yalnızca ters yöne kıyasla çok daha az geçmesi nedeniyle değil, aynı zamanda yukarıdaki isnadın taşıdığı aynı rivayeti taşıyan sekiz isnadda daha bu ters (daha sık) yönün doğrulanması nedeniyle de şüphelidir. İşte bu sekiz isnaddan biri:

Ebu'l-Feth b. el-İhşîd bize haber verdi: Muhammed b. Ahmed b. Muhammed bize haber verdi: 'Ali b. Ömer el-Hâfız bize haber verdi: Muhammed b. Dâvûd b. Süleymân en-Nisâbüri bana rivayet etti: Ahmed b. Mahmûd b. Mukâtîl el-Herevî ve Muhammed b. 'Umeyr er-Râzî birlikte şöyle dediler: Muhammed b. Hammâd el-Massîsî bize Remle'de rivayet etti: İbrâhîm b. Osmân b. Ziyâd el-Massîsî bize rivayet etti: İbrâhîm b. Sa'id el-Cevherî bize rivayet etti: Yahyâ b. Hassân bize **'Abdurrahmân b. Mehdî'**den; o, **Sufyân b. Sa'id es-Sevrî'**den; o da Yahyâ b. Sa'id el-Kattân'dan (şöyle dediğini) rivayet etti: Sufyân b. 'Uyeyne bize 'Amr b. Dînâr'dan; o da Câbir b. 'Abdillâh'tan -Allah ikisinden de razı olsun- şöyle dediğini rivayet etti...³⁷

İkinci örnek, sadece yayımlanmış bir kaynaktaki bir hatayı tespit etmekle kalmaz, aynı zamanda çağdaş muhakkikin dayandığı başka bir kaynak üzerinden bir el yazmasının doğruluğunu da teyit etme imkânı sunar. Söz konusu çift yönlü rivayet ilişkisi, Mesrûk (ö. 62/682)³⁸ – Şa'bî (ö. 105/724)³⁹ şeklinde olup, bu yön 925 hadiste kaydedilmekte, tersi ise yalnızca bir kez yer almaktadır. Ayrıca, bu anormal isnadın ilişitirildiği hadis rivayeti, sık olan yönü örnekleyen iki isnad vasıtasıyla da bize ulaşmıştır. Son olarak, iki râvinin vefat tarihleri arasındaki 43 yıllık fark da sık olan yönü büyük ölçüde desteklemektedir. Dolayısıyla nadir yön açık biçimde hatalıdır. Söz konusu hata, CK'nin dayandığı, İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târihu Medîneti Dimeşk*'inin yayımlanmış baskısında bulunmaktadır.

36 Kaynağın matbu versiyonu için bk. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. 'Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd (Târihu Medîneti's-Selâm)*, nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 13: 112-113.

37 Çevrimiçi versiyon için şu bağlantıya bk. http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?indexstartno=0&hflag=&pid=540287&bk_no=1377&startno=267 (eriş. tar. 18 Mayıs 2019) [güncel web bağlantısı tespit edilememiştir]. Masaüstü versiyon için ise bk. Muhammed b. Ebî Bekir b. Ebî 'İsâ el-Medîni'nin *Kitâbu'l-latâif min 'ulûmi'l-ma'ârif*indeki 214 numaralı hadis.

38 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <https://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=7430> (eriş. tar. 18 Mayıs 2019) [<https://tinyurl.com/38c6ybf> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

39 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <https://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=4099> (eriş. tar. 18 Mayıs 2019) [<https://tinyurl.com/ybmkh7mp> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

İşte bu isnadın metni:

Ebu'l-Kâsım b. el-Hüseyin bize haber verdi: Ebû Tâlib b. Gaylân bize haber verdi: Ebû Bekir eş-Şâfi'i bize rivayet etti: Muhammed b. Gâlib bize rivayet etti: 'Abdussamed b. en-Nu'mân bana rivayet etti: Şeybân bize 'Âsım'dan; o, **Mesrûk**'tan; o da **Şa'bi**'den bana rivayet etti: 'Abdullâh b. Ca'fer bana şöyle rivayet etti:...⁴⁰

Yayımlanmış baskısındaki Mesrûk'la ilgili dipnotta muhakkik el-'Umrevî, iki el yazmasının hadisi Şa'bi'nin Mesrûk'tan aldığı şekilde kaydettiğini, ancak aynı eserin daha erken yarım bir versiyonunda ise hadisi Mesrûk'un Şa'bi'den aktardığı şeklinde kaydettiğini belirtmektedir. Bizim analizimiz, muhakkikin esas aldığı iki yazmadan ziyade daha erken yarım versiyonun okumasını doğrulamaktadır. Bulduğumuz 220 hatadan 22'sinin, CK'nin dayandığı kaynaklardan neşet ettiğini tespit ettik.

4.4. Diğer Yanlış Okumalar

Son kategori, paralel isnadların okunması ya da râvilerin yanlış teşhisi gibi tanımlanabilir sistematik hatalardan kaynaklanmayan, hadislerin yanlış okunmasını ihtiva eder. Bu tür yanlış okumalara bir örnek vereceğiz.

'Urve b. ez-Zubeyr (ö. 94/713)⁴¹ → Hişâm b. 'Urve (ö. 145/762)⁴² rivayeti 8.570 hadiste geçmekte, tersi ise yalnızca bir hadiste geçmektedir. Bu tek kalan versiyon, isnadın ilgili kısmının CK tarafından yanlış okunduğunu göstermektedir:

...Hammâd b. Seleme bize rivayet etti: **Hişâm b. 'Urve** bize babasından ('Urve b. ez-Zubeyr); o da Osmân b. Talha'dan rivayet etti...⁴³

40 Hadis için bk. İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasan, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, nşr. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1996), 27: 258; ve editörün yorumları için 2 numaralı dipnot. Çevrimiçi versiyon için şu bağlantıya bk. https://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?indexstartno=0&hflag=1&pid=383485&bk_no=798&startno=27 (eriş. tar. 18 Mayıs 2019) [güncel web bağlantısı tespit edilememiştir]. Masaüstü versiyon için ise bk. İbn 'Asâkir'in *Medînetu Dimeşk*'indeki 27566 numaralı hadis.

41 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=5594> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/y32sjkuf> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

42 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=8055> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/4yyd3zcy> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

43 Hadisin çevrimiçi versiyondaki bağlantısına buradan ulaşılabilir: http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?bk_no=636&pid=325259&hid=4508 (eriş.

Burada isnadın metninde herhangi bir problem bulunmamaktadır, aynı şekilde bu bir yanlış teşhis vakası da değildir. [Dahası] bu, râvi ilişkisinin sık olan versiyonuna, yani 'Urve b. ez-Zubeyr – Hişâm b. 'Urve'ye de uygundur. Ancak CK, bu isnadı ayırtırken yukarıdaki ilişkiyi yanlışlıkla tersine çevirmiş, iki râvi kimlik numarasını hatalı sırayla listelemiştir. Bu hata kategorisi, tespit ettiğimiz 220 hatanın 150'sini teşkil etmektedir.

4.5. Gerçek Çift Yönlü Rivayetler

Çift yönlü rivayetin anormal olduğu gerçeğini, hatalara özellikle yatkın olduğunu düşündüğümüz veri setinin bir bölümünü incelemek için kullandık. İncelediğimiz yaklaşık 1.000 râvi ilişkisinden 220'sinin isnadların bir tür yanlış okunmasına dayalı olarak hatalı biçimde oluşturulduğunu düşünüyoruz. Ancak, hadis râvilerinin gerçekten de birbirleriyle hadis alışverişinde bulunmuş olmaları muhtemel olan birkaç örnek de bulduk. Bu senaryo, özellikle belirli bir râvi ilişkisinin zikredildiği hadislerin sayısı ile onun tersi yönünün zikredildiği hadislerin sayısı birbirine yakın olduğunda daha makul görünmektedir. Örneğin, Muhammed b. İshâk (ö. 150/767)⁴⁴ – Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/777)⁴⁵ ilişkisi 31 hadiste geçmekte, bunun tersi ise 33 hadiste geçmektedir. Bu durum, onların vefat tarihlerinin de birbirine yakın oluşuyla birleştiğinde, Muhammed b. İshâk'ın bazı hadislerde Şu'be'yi kaynağı olarak zikretmesini, Şu'be'nin ise diğer bazı hadislerde Muhammed b. İshâk'ı kaynağı olarak zikretmesini makul hale getirmektedir ki bu olgu, biyografik literatürde de doğrulanmaktadır.⁴⁶

tar. 05 Şubat 2019) [güncel web bağlantısı tespit edilememiştir]. Masaüstü versiyonda ise bk. Ebû Nu'aym el-İsfahânî'nin *Ma'rifetu's-Sahâbe*'sinde 4508 numaralı hadis.

44 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=6811> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/5ay29td2> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

45 Râvi hakkında biyografik bilgi için bk. <http://library.islamweb.net/hadith/RawyDetails.php?RawyID=3795> (eriş. tar. 05 Şubat 2019) [<https://tinyurl.com/4ucbd78b> (eriş. tar. 20 Eylül 2025)].

46 Ayrıca, klasik dönem hadis âlimlerinden el-Mizzî, her iki âlimin biyografik kayıtlarında da onların birbirlerinden hadis aldığını kaydetmektedir. Şu'be'nin biyografisinde, kendisinden hadis rivayet edenler bölümünde Muhammed b. İshâk'ın ismini zikretmekte ve onun aynı zamanda Şu'be'nin hocalarından biri olduğunu teyit etmektedir. Her râviye dair biyografik bilgideki *Tehzibu'l-Kemâl* sekmesine bakınız. İlgili bağlantılar için yukarıdaki 42 ve 43 numaralı dipnotlara bakınız. [İşlevsiz hale gelen bu bağlantıları güncelleme adına çeviride yapılan ek referanslar, -bir tanesi hariç- Zehebî'nin *Siyer*'ine yapılmıştır.]

5. Hatalı Râvi İlişkileriyle Başa Çıkmaya Yönelik Programatik Öneriler

Karşılaştığımız hata türleri, çeşitli ölçütlere dayalı bir dizi kural uygulayan programlar aracılığıyla otomatik olarak tespit edilip düzeltilebilir; ancak bu tür programların hepsinin belli bir hata payı olacaktır. Hata kabul edilmeyen araştırma projelerinde, araştırmacı potansiyel sorunlu vakaları işaretlemek için programlar kullanabilir; fakat yine de onun her bir vakayı manuel olarak inceleyip hatayı teyit etmesi ve düzeltmesi gerekecektir. Buna karşılık, istatistik veya sosyal ağ analizi yöntemlerini kullanarak bilgi kümelerinin analizini içeren birçok dijital beşeri bilimler uygulaması için, veri setini genel olarak öncekinden daha iyi bir hale getirdiği sürece, kendisi de bir hata payına sahip olan otomatik hata-tespit-ve-düzeltilme işlemi kabul edilebilir. Örneğin, veri tabanından elli hatayı doğru biçimde gideren, ancak kendi eliyle beş yeni hata ekleyen bir işlem [dahi] değerli bir araç olabilir. Ayrıca, bazı hata türleri diğerlerinden daha kabul edilebilir olabilir.

5.1. Baskın Râvi İlişkileri Durumu

Bir yöndeki rivayetlerin diğerine kıyasla daha fazla isnadda geçtiği çift yönlü ilişkiler, programatik çözümler için özellikle elverişlidir. Bir çözüm, daha az baskın olan ilişkiyi tersine çevirmek olabilir. Bu, nadir ve sık ilişkiler arasındaki farkın özellikle büyük olduğu durumlarda güvenli bir çözüm gibi görünmektedir. Örneğin, 0,8' den büyük bir orana sahip olan ilişkileri tersine çevirmek mümkündür: bu türe giren 1.361 çift yönlü râvi ilişkisinden 812'si bu kriteri karşılamaktadır. Geri kalanlar ise başka kriterleri veya ilgili isnadların manuel incelenmesini gerektirebilir.

Bir diğer seçenek, sık görülen karşıt ilişkiyi doğrulayan isnadlar aracılığıyla bize ulaşan hadislerde görülen nadir ilişkileri tersine çevirmektir. Bu, aynı rivayetin birden fazla isnadı olduğu durumları ifade etmektedir; bunlardan biri nadir yönü doğrularken, diğer biri veya birkaçı sık olan yönü doğrulamaktadır. Bu şekilde, sık yönün teyidiyle nadir ilişkinin zayıflatıldığı 366 vaka bulunmaktadır. Bunların 84'ünün sıklık oranı 0,8'den küçük ve 0,5'ten büyüktür. Bunlar, sıklık oranları 0,8'in altında olmasına rağmen tersine çevrilmesi gereken fazladan 84 vakayı temsil etmektedir; yani 0,8 ya da üzerinde sıklık oranına sahip oldukları için elenen 812 vakaya ek olarak 84 [vaka].

Son tahlilde, araştırmacının böylesi eşikleri nasıl belirleyeceği ya da gri alanlarda kalan vakaları nasıl ele alacağına karar vermesi, eldeki amaca bağlı olabilir. Örneğin, sosyal ağ analizindeki bazı uygulamalar için yanlış olan çift yönlü ilişkileri çıkarmamanın, doğru olanları yanlışlıkla çıkarmaktan çok daha

zararlı olduğunu gördük, bu nedenle de işlemlerimizi çift yönlülüğü ortadan kaldırmak adına hata yapacak şekilde ayarlıyoruz.

Kaynakça

- ‘Abdurrezzâk**, Ebû Bekir ‘Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî, *el-Musannef*, 11 cilt, nşr. Habîburrahmân el-A‘zamî, Beyrut: Menşûrâtü'l-Mecâlisi'l-‘İlmî, 1403/1983.
- Beyhakî**, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyyin b. ‘Alî el- Beyhakî, *Delâilu'n-Nubuvve*, 7 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1408/1988.
- Bezzâz**, Muhammed b. el-‘Abbâs b. Necîh el-Bezzâz, *es-Sânî min hadisi Ebî Bekir Muhammed b. el-‘Abbâs b. Necîh el-Bezzâz* (El yazması).
- Buhârî**, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İsmâ‘îl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 6 cilt, nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ, Beyrut: Dâru İbn Kesîr & Dâru'l-Yemâme, 1414/1993.
- Cemâluddîn el-Mizzî**, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. ‘Abdirrahmân b. Yûsuf el-Kelbî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 35 cilt, Beyrut: Mu‘essesetu'r-Risâle, 1403/1983.
- Dickinson**, Eerik, “Ibn al-Şalâh al-Shahrazûrî and the isnâd”, *Journal of the American Oriental Society*, 122/3 (2002): 481-505.
- Hatîb el-Bağdâdî**, Ebû Bekir Ahmed b. ‘Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd (Târîhu Medîneti's-Selâm)*, 17 cilt, nşr. Beşşâr ‘Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- İbn ‘Abdilberr**, Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. ‘Abdillâh el-Kurtubî, *el-İstizkâr*, 8 cilt, nşr. Sâlim Muhammed ‘Atâ & Muhammed ‘Alî Mu'avvid, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1414/1993.
- İbn ‘Asâkir**, Ebû'l-Kâsım ‘Alî b. el-Hasan, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 80 cilt, nşr. ‘Amr b. Ğurâme el-‘Umrevî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1996.
- İbn Hibbân**, Muhammad b. Hibbân b. Ebî Hâtim, *Kitabu's-sikât*, 10 cilt, nşr. Muhammed ‘Abdulmu‘îd Hân, Haydarabad: Dâiretu'l-Ma‘ârifî'l-‘Usmânî, 1973.
- İsfahânî**, Ebû Nu‘aym Ahmed b. ‘Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Ma‘rifetu's-Sahâbe*. 5 cilt, nşr. Mus‘îd es-Sa‘denî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, t.y.
- Medînî**, Muhammed b. Ebî Bekir b. Ebî ‘İsâ el-Medînî, *Kitâbu'l-latâif min ‘ulûmi'l-ma‘ârif*, 1 cilt, Mısır: Şeriketu Ufuk li'l-Bermeciyât, t.y.
- Motzki**, Harald, Nicolet Boekhoff-van der Voort ve Sean W. Anthony, *Analysing Muslim Traditions: Studies in Legal, Exegetical and Maghazi Hadith*, Leiden: Brill, 2010.
- Motzki**, Harald, *The Origins of Islamic Jurisprudence: Meccan Fiqh before the Classical Schools*, çev. Marion H. Katz. Leiden: Brill, 2002.

Müslim, Ebû'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî, *Sahîhu Müslim*, 5 cilt, nşr. Muhammed Fuâd 'Abdulbâki, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1374/1955.

Pavlovitch, Pavel, "Hadith", *Encyclopedia of Islam*, Üçüncü Edisyon, ed. Kate Fleet v.dğr., Leiden: Brill, 2018.

Sadeghi, Behnam, "The Traveling Tradition Test: A Method for Dating Traditions", *Der Islam*, 85/1 (2010): 203-242.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağîr li't-Taberânî*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, t.y.

Mu'cemu'l-kebîr li't-Taberânî, 20 cilt, nşr. Hamdi b. 'Abdilmecîd es-Selefî, Musul: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, t.y.

archive.org

islaamiclibrary.wordpress.com

islamweb.net

noorsoft.org

shamela.ws